

Dues respostes a les pandèmies a l'entorn de la vall alta de la Tordera

JOAN PORTALS MARTÍ

*Two responses to the pandemics in the surroundings
of the Tordera upper valley*

Aquest treball recorda la resposta que en temps passat van donar a diverses pandèmies els habitants d'un petit nucli al peu de la Tordera al centre de l'antiga barriada del Rieral que pertanyia a la parròquia de La Costa del Montseny i també la del poble del Montseny, ben proper a aquest nucli. Amb aquest motiu, es comenten els Goigs de la Mare de Déu de la Misericòrdia i de Sant Roc, que es veneren a la capella del Rieral i el vot de poble de Montseny, a Sant Marçal, en agraïment d'haver-los lliurat de l'epidèmia de pesta negra de 1348, així com també els goigs en honor a aquest sant.

Paraules clau: Pandèmies, Sant Roc, Sant Marçal, Goigs.

This work recalls the responses to several pandemics given in the past by the inhabitants of a small town situated at the foot of the Tordera, in the centre of the old neighbourhood of El Rieral, which belonged to the parish of La Costa del Montseny, and the one of the village of Montseny, very close to this site. For this reason, mentions are made of the Joys of the Virgin of Mercy and Saint Roc that are venerated in the Rieral chapel, of the vow of the people of the Montseny, in Sant Marçal, in gratitude for having freed them from the Black Death of 1348, as well as of the joys in honour of this saint.

Keywords: Pandemics, Sant Roc, Sant Marçal, Joys

La pandèmia de la Covid 19 que ha afligit el nostre món ens ha proporcionat moments de reflexió i també de discussió sobre la manera més adequada de poder combatre-la amb l'adopció per part de les autoritats pertinents de mesures que evitessin la seva propagació i els seus efectes sobre la població. Aquestes mesures, inspirades evidentment pels científics experts en la matèria, no podien defugir, però, moltes vegades la ideologia dels qui les havien de prendre. Tot això feia que davant de situacions semblants la resposta fos diferent en funció de criteris previs no basats únicament en dades científiques sinó també en la ideologia política i en les aspiracions socials de qui havia de prendre les decisions.

Tot plegat, penso, fa que aquest sigui un bon moment per dirigir una mirada al passat i veure quina va ser la resposta davant antigues pandèmies en unes societats en les quals tenien més pes els criteris basats en la religió que en la ciència. I l'àmbit d'aquestes Monografies que es centren en el territori del Montseny, ens ofereix una bona oportunitat per fer-ho, amb uns exemples que podrien ser extrapolables a molts altres territoris.

Els exemples de resposta a antigues pandèmies que la gent que habitava els pobles del Montseny ens ofereix al respecte són molts, unes respostes que tenien la seva millor expressió en els nombrosos Goigs que, des de temps molt antics, es cantaven en lloança de Jesucrist, la Mare de Déu o els Sants.

En aquest article em referiré només a dues respostes que els antics habitants de nuclis de poblament a l'entorn de la part alta de la Tordera van donar a les pandèmies que en un o altre moment els havien afligit.

La primera d'elles la constatarem a través dels Goigs que des de temps molt antics es cantaven a l'ermita de la Mare de Déu de la Misericòrdia i de Sant Roc. La segona resposta la trobem expressada amb un vot de vila que el poble de Montseny va fer l'any 1348 agraint a Sant Marçal per haver-lo deslliurat de la pesta que va assolar el país precisament aquell any reforçada també a través dels Goigs en llaor de Sant Marçal, venerat a l'ermita que porta el seu nom, que són posteriors a aquests fets i de data imprecisa, com tots els Goigs.

Cal assenyalar prèviament que els Goigs pertanyen a un gènere semipopular d'origen medieval, considerat «semipopular» perquè «la seva transmissió es produeix per via oral i, alhora, a través de la impremta», segons explicà August Bover i Font en una conferència pronunciada l'any 2000, recollida a l'obra citada a la bibliografia. Es tracta de cants religiosos que lloen Jesucrist, la Mare de Déu – en general sota una advocació concreta - i els Sants, amb una doble finalitat laudatòria i petitòria. El seu gènere és narratiu, en versos fets per a ser cantats.

El costum de cantar Goigs per demanar la protecció divina és molt antic i el trobem ja documentat en la Crònica de Ramon Muntaner dels primers anys del segle XIV; molts d'ells han arribat a nosaltres de forma anònima, encara que en temps més recents alguns poetes han conreat aquest gènere, com en el cas del Montseny varen fer Jacint Verdaguer, Jaume Bofill i Mates o Mossèn Pere Ribot.

Com va dir l'antropòloga Josefina Roma en una conferència pronunciada el 30 de maig de l'any 2000 sota el títol de «*Els goigs com a èpica local: universalitat i localitat*», que recull el llibre «Estudis sobre els Goigs» publicat pels Amics dels Goigs, aquests representen la manifestació de la genealogia local que reuneix, a través d'una devoció concreta, les generacions actuals amb els avantpassats i situa al capdamunt d'aquests l'ésser celestial que ennobleix aquest llinatge.

Després de recordar com s'origina el culte als sants en el cristianisme, i com poc a poc es va introduint en aquest la figura del sant protector en el Cel dels vivents i intermediari entre Déu i els homes, Roma subratlla que poc o poc la funció d'intermediari entre Déu i els homes que es posen sota la protecció d'un Sant per apaivagar l'ira divina, esdevindrà uns dels eixos de la devoció popular que es reflectirà a través dels Goigs.

També destaca que el Goigs són una conseqüència de l'arrelament local d'una devoció i que, a conseqüència d'aquest arrelament es representen sovint inconclusos, ja que qualsevol esdeveniment que hagi sorprès la consciència col·lectiva del grup s'hi acabarà afegint com una nova estrofa, un fet que podrem constatar seguidament quan llegim els Goigs de Sant Roc de la capella del Rieral de La Costa del Montseny.

Veiem tot seguit les respostes a antigues pandèmies que en el passat varen donar els homes i les dones d'una barriada de La Costa del Montseny prop de la Tordera, per una banda, i els habitants del poble de Montseny, per l'altra, amb la descripció esquemàtica dels respectius indrets protagonistes: la capella del Rieral i el monestir de Sant Marçal, respectivament.

LA CAPELLA DE LA VERGE DE LA MISERICÒRDIA I DE SANT ROC

Capella de la Mare de Déu de la Misericòrdia, Sant Roc.
(Foto Glòria Portals).

La capella de la Verge de la Misericòrdia i de San Roc es troba situada, com s'ha dit, al peu de la Tordera, al centre de l'antiga barriada del Rieral que des de temps molt antics aglutinava un nucli de masies més o menys properes a banda i banda de la Tordera en el punt més enclotat de l'extensa demarcació parroquial de La Costa del Montseny, avui dins el terme municipal de Fogars de Montclús.

És una capella de dimensions reduïdes, amb una sola nau de 13 x 5,30 metres i una senzilla espadanya amb una campana. L'absis és circular, probablement d'origen romànic, encara que el conjunt ha sofert modificacions posteriors. Tenia un retaule del segle XVI, d'estil plateresc, molt rústic i senzill. L'any 1936 van desaparèixer dues taules i les imatges que hi havia de la Mare de Déu i de Sant Roc, restant només la predel·la amb un cos i el coronament.

La primera referència a aquesta capella la trobem en una butlla papal de l'any 1219 que confirma uns béns del monestir de Sant Quirze de Colera, entre ells la parròquia de Sant Esteve de la Costa i la que titula capella de *Sanctae Mariae de Insula*. Aquesta capella va ser esmentada novament l'any 1272 quan en el seu testament el canonge de la Seu barcelonina, Pere Illa, que era natural de la casa veïna Can Illa, li va llegar un pal·li

per valor de 50 sous. Aquesta documentació es troba actualment a l'Arxiu Diocesà de Barcelona.

No coneixem gaire les vicissituds més antigues d'aquesta ermita que tenia un administrador com tots els altars de la parròquia de La Costa, un dels quals fou Valentí Sanitges qui l'any 1784 fou ermità de Sant Elies, aleshores també depenent del rector d'aquesta parròquia. A l'entorn de la capella s'hi celebrava una Festa Major el tercer diumenge de setembre, una Festa que aplegava molta gent del Rieral i de La Costa en general i que va motivar que l'any 1852 el propietari de Can Illa demanés al rector el trasllat de la imatge de la Mare de Déu a la parròquia i el tancament de l'ermita al·legant que estava suspesa de culte des de feia anys, petició que va ser denegada pel responsable de la parròquia.

Coneixem també que, després d'una visita pastoral duta a terme l'any 1886 en la qual es va constatar l'estat de ruïna general de la capella que tenia el sostre pràcticament ensorrat, l'ermita va ser reparada gràcies a la col·laboració dels feligresos que van aconseguir obrir-la novament al culte. Actualment, la capella té adossada una petita sagristia, de construcció moderna, i la darrera vegada que la varem visitar, en temps del rector de La Costa Mn. Josep Alemany (any 2000), tenia unes imatges modernes de la Mare de Déu i de Sant Roc a més de conservar una part de l'antic retaule. La Mare de Déu que des de sempre presidia aquesta capella va ser després anomenada Verge de la Misericòrdia, i va tenir ben aviat goigs propis. Les primeres edicions conegudes són, una de l'impremta dels hereus de la viuda Pla del carrer Princesa de Barcelona i l'altra, de l'impremta Torras del carrer de Sant Eusebi, també de Barcelona, que podria ser dels voltants de l'any 1878, ja que en aquesta data la impremta Torras tenia el seu taller en aquesta adreça.

Goigs Mare de Déu de la Misericòrdia.

El text d'aquests Goigs fa referència a la pesta de la qual per la seva intercessió va quedar deslliurada La Costa en temps passats així com, de manera també genèrica, a la misèria i sequedat, una sequedat a la qual fan referència també els goigs de l'ermita de Sant Elies propera. L'estrofa diu així:

Mare, La Costa recorda/ lo remey per Vos lograt/ de la pesta deslliurada,/ de misèria i sequedat;/ esta parròquia us venera/ de lo que contenta estau ...

D'aquest text no podem deduir si la pesta a que es refereixen aquests goigs és la de 1348 o bé una de les posteriors, la majoria d'elles del segle XVII, que van assolir el país. Els versos següents expliquen que fa cent anys la parròquia li dedica rogatives a ella i també a Sant Roc (*Cent anys ha que esta parròquia/ vos celebra i vos dedica/ fervoroses rogatives/ per Sant Roc y altres dies ...*) sense que lògicament es pugui precisar quina és la data d'inici d'aquests cent anys enrere al no ser coneguda la data dels primers goigs.

Curiosament, existeix una versió dels Goigs a la Mare de Déu de la Misericòrdia de Canet de Mar, també de datació imprecisa, la primera estrofa dels quals és la mateixa que la dels Goigs que estem comentant: *Verge, puix títol haveu, / i nom d'amor i concòrdia/ amb ulls de misericòrdia/ vostres fills, mare, mireu*. A més el fet que una de les versions d'aquests Goigs (de l'ermita del Rieral) parli després dels navegants als qui la Verge protegeix, tal com també ho fan els Goigs de Canet, fa pensar que és possible que hi hagués algun vincle entre els dos, corresponents a la invocació de la mateixa Mare de Déu de la Misericòrdia. Donat que les dates d'impressió dels Goigs reflecteixen l'última impressió, la datació exacta de quan es van editar per primer cop es desconeix, així com també poder establir quina relació hi havia entre l'ermita i el santuari i quan es produeix, per bé que l'exactitud del text evidencia que per força hi ha hagut algun episodi coincident.

La capella, a banda de tenir l'advocació de la Mare de Déu de la Misericòrdia està dedicada també a Sant Roc. Aquest Sant, un dels més invocats en episodis de pestes preterites, té també goigs propis dels que es desconeixen la primera data d'impressió, però que de ben segur són també molt antics.

Goigs de Sant Roc.

Aquests goigs s'inicien directament amb una pregària sol·licitant els lliuri de la pesta:

Aquest poble que us honora,/a vós prega molt fervent;/ deslliureu-nos a tothora/ de la pesta i mal dolent.

No pot faltar tampoc la referència genèrica als avantpassats que van edificar la capella en honor del Sant i van fundar la festa en honor seu, una festa que es celebrava cada any el dia 16 d'agost:

Nostres avis us alçaren/ a La Costa aquest sant lloc/ i una festa amb goig fundaren/ que no s'ha perdut tampoc./ Aquell seu amor, com foc/ en sos fills no es menys ardent...

Aquesta antiga devoció promoguda pels avantpassats és la demostració, com diu l'esmentada Josefina Roma, del nexce que a través d'ella s'estableix entre les generacions actuals i els seus avantpassats

I que els goigs eren des del principi uns textos oberts que s'anaven adaptant i ampliant en funció dels esdeveniments que s'anaven succeint en un indret en són prova els darrers versos en honor de Sant Roc que fan referència a la pandèmia de la grip de l'any 1918 que tants estralls causà:

Els favors us remercia/aquest vostre poble aimat,/sobretot el que rebia/ l'últim any divuit passat;/ doncs del grip fou lliberat/ quan pertot s'anà estenent.

Per tot plegat, podem constatar com l'ermita de la Verge de la Misericòrdia i de Sant Roc, al rieral de La Costa del Montseny i ben a prop de la Tordera, amb els respectius goigs que han arribat fins avui, és un bon exemple de la resposta dels seus habitants enfront diverses pandèmies que al llarg de la història han patit fins arribar a la grip de l'any 1918. Aquesta grip és l'última pandèmia que apareix als goigs. Això confirma, de nou, una clara expressió del vincle que a través del temps ha unit les successives generacions que han viscut en aquest territori montsenyenc.

SANT MARÇAL: EL VOT DE POBLE DE MONTSENY

Ermita de Sant Marçal. (Foto Glòria Portals).

L'església de Sant Marçal pertany avui al terme municipal de Montseny, està situada a 1.100 metres d'altitud prop del lloc de naixement de la Tordera i sota el coll del mateix nom, un coll que ja molt abans de que l'església existís alguns diplomes carolingis anomenen «*el coll dels dos Montsenys*», un coll on encara avui s'hi troba la taula de pedra amb tres seients al voltant, coneguda com la «*Taula dels tres bisbes*» on coincideixen els bisbats de Vic, Girona i Barcelona (avui Terrassa).

L'actual edifici, d'origen romànic, ha sofert diverses modificacions al llarg dels anys. Va estar construït amb pedra de carreus irregulars de mides molt diverses, el que ens demostra que es tractava ja des del seu origen d'un edifici pobre i poc característic de la seva època. Entre els seus elements arquitectònics destaca la finestra central de l'absis que és d'arc de mig punt. La seva nau té uns 17 metres de llargada i una amplada que no és uniforme. Sobre la façana de ponent es troba un campanar d'espadanya de dos ulls amb dues petites campanes.

La primera menció documental al monestir apareix l'any 1053, encara que devia existir ja abans d'aquesta data, segons explica Antoni Pladevall a un treball publicat al número 4 d'aquestes *Monografies*, sota el títol *El Monestir de Sant Marçal del Montseny*. Des del primer moment, la comunitat de monjos que va residir-hi, presidida pel seu abat Guifré, va estar sota la protecció de Gerberga, l'esposa d'Odó de Sesagudes, primer senyor del terme del castell de Les Agudes. L'església va ser consagrada com a abadia per primera vegada l'any 1066 pel bisbe d'Osona Guillem de Balsareny, essent dotat d'una sèrie de béns per assegurar la seva subsistència, unes dotacions de béns que van ser confirmades per l'aleshores senyor de Les Agudes, Umbert, i la seva esposa Sicarda.

Des dels seus inicis, doncs, Sant Marçal formava part de la jurisdicció del castell de Les Agudes i, per tant, pertanyia al comtat de Barcelona, en canvi per no se sap quines raons es considerava integrat a la diòcesi de Vic, una vinculació que arribarà fins ben entrat el segle XVII quan, després de ser durant molt de temps una parròquia independent, va quedar unida a la parròquia de Sant Julià de Montseny. Al cap d'uns anys l'ermita va perdre la condició d'abadia i va ser concedida com a priorat al monestir de Banyoles, fet que va ser l'inici d'una sèrie de disputes que van concloure l'any 1104 amb una nova consagració de l'església i amb una certa represa de la vida monàstica després d'un període en que els monjos es traslladaren a l'església de Santa Magdalena de Mosqueroles, coneguda com a *Sant Marçal de Baix* i situada prop del castell de Montclús, i per un temps ells i els seus béns estigueren sota la potestat del bisbe de Barcelona.

Mentrestant, la vall de Sant Marçal es va anar poblant amb una sèrie de masos que, a l'iniciar-se el segle XIV eren ja disset, la majoria dels quals estaven habitats per pagesos de remença, és adir, adscrits a la terra, els quals feien les seves prestacions en diners o en espècies al monestir. A partir de 1333, *lo mal any primer*, la situació va canviar. El monestir va intentar assegurar les seves rendes i possessions, tot procurant evitar que les terres quedessin ermes i abandonades, però l'arribada de la pandèmia de la pesta negra l'any 1348 va ser el cop definitiu: la vall quedà despoblada, els masos es van convertir en *masos rònecs*, i l'augment de la pobresa va fer que Sant Marçal fos incapaç de mantenir una comunitat de monjos.

I va ser precisament aquesta epidèmia de pesta que assolà el país l'any 1348 la que està a l'origen del vot que el poble de Montseny va fer promentent pujar en peregrinació a Sant Marçal el dilluns de la segona Pasqua de cada any, en agraïment al Sant per haver-los deslliurat d'aquella pandèmia.

Aquest vot de poble es complia antigament anant la gent a peu, amb les autoritats municipals i el rector al capdavant, des del poble de Montseny fins al mateix santuari del Sant en un trajecte que passava per Can Cervera, la Riera Xica, Les Vernedes i els cingles de Bovilar. En el cas dels habitants als masos de Montseny d'Amunt el trajecte anava des del Cot a Can Gorgs i a la font de les Nàïades fins a creuar la Tordera i, passada la font de la Teula, es reunien amb els procedents del poble per arribar tots junts a la font Bona de Sant Marçal, des d'on s'iniciava la processó que arribava al mateix santuari.

Un antic rector de Montseny, mossèn Joan Bonet, va publicar els anys quaranta del segle passat un article que explicava com es complia el vot en aquell anys que s'anava a peu fins Sant Marçal, i que el dia abans es recordava el vot amb un repic de campanes a la parròquia de Sant Julià, repic que proposava l'anada al santuari l'endemà. Al mateix dia, dilluns de la segona Pasqua, les campanes tornaven a convocar als fidels per a l'expedició. Els joves portaven el Sant Crist en processó mentre es resaven les tres parts del Rosari durant el llarg camí. A mesura que la processó avançava, s'hi anava afegint la gent de les cases que es trobaven pel camí. A l'arribar a Sant Marçal es cantaven les lletanies de la Verge, abans de la Missa, que era cantada, després es renovava el vot de poble i s'acabava amb el cant dels Goigs del Sant. Després del dinar, que la gent feia pels voltants de l'ermita, nou Rosari i cant dels Goigs, abans de tornar pel mateix camí fins al poble de Montseny.

Posteriorment, encara que algunes persones mantenen encara avui la tradició d'anar a peu a Sant Marçal des del poble, la majoria de la gent es concentra a l'entorn de la font Bona des de la qual s'inicia una

curta processó fins al santuari on té lloc la celebració de la missa amb la renovació del vot de poble seguida del cant dels Goigs a Sant Marçal.

Els goigs de Sant Marçal coincideixen a invocar-lo recordant una tradició que avui s'ha perdut, exceptuant el vot de poble de Montseny, i que fa referència a les visites que feien al santuari diversos pobles de l'entorn:

*Llocs i viles us visiten/ tots els anys amb processons/vostre auxili sol·liciten/
tots els poble i nacions...*

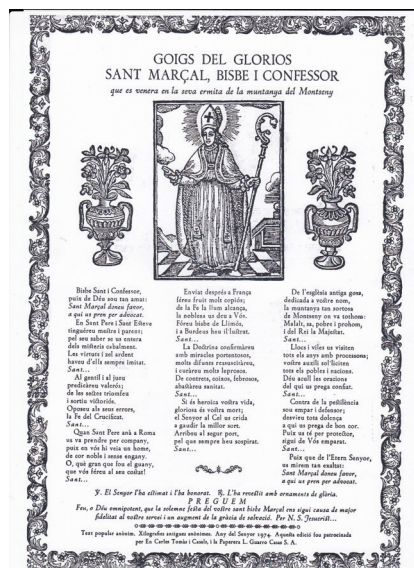
I acaben recordant el motiu principal de la devoció al Sant, que és la seva protecció davant la pesta:

*Contra de la pestilència/ sou empar i defensor;/ desvieu tota dolència/ a qui
us prega de bon cor./Puix us té per protector,/sigui de Vós emparat/.*

I després reitera la petició que figura darrera cada sèrie de versos:

Sant Marçal doneu favor,/ a qui us pren per advocat.

EL VOT DE POBLE DE MONTSENY A SANT MARÇAL L'ANY 2020

Goigs de Sant Marçal.

Quan les pandèmies semblaven només cosa del passat, l'any 2020 ha aparegut la Covid-19 que ens afecta i que pel que fa al cas que acabem de comentar, ha significat també un canvi en la manera que el poble de Montseny ha complert una vegada més aquell antic vot a Sant Marçal.

Al 2020 Montseny ha complert l'antiga promesa d'una manera ben diferent. Eliminats tots els actes que acabem de comentar a l'ermita del Sant i al seu entorn més immediat, és a dir, la trobada a la font Bona, la processó, la missa a l'ermita amb el cant dels goigs i la renovació del vot, el poble ha mantingut el seu compromís d'una manera ben diferent.

Prop de la font Bona, en un faig, es va col·locar un Sant Crist i una fotografia de les relíquies de Sant Marçal, amb un llibre on els qui hi peregrinessin d'una manera no col·lectiva poguessin exposar els seus sentiments en relació a aquell antic vot, mentre la renovació del vot va tenir lloc, no el dilluns de la segona Pasqua, que era el dia 1 de juny, sinó en la missa que es va celebrar a la parròquia de Sant Julià el dissabte anterior, el 30

de maig. En ella, l'alcaldesa de Montseny, Núria Masnou, va llegir la renovació del vot de poble a Sant Marçal en els següents termes:

Benaurat Sant Marçal, testimoni fidel de Jesucrist, ens apleguem en aquest temple parroquial de Sant Julià per renovar el vot de poble que cada any ens porta a pelegrinar a la teva ermita de Montseny el dilluns de la segona Pasqua, però que enguany no és possible per causa de la pandèmia Covid 19 que actualment estem patint i per les disposicions marcades pel govern. Per la teva intercessió va ser deslliurat el nostre poble de la terrible pesta de 1348 que va assotar tot Europa i causà estralls en la població. Davant tanta desolació el poble, encès de fe, amb les autoritats varen fer aquest jurament:

“Cada any anirem amb les autoritats en processó de penitència a la vostra ermita, oh Sant Marçal, si allunyeu ara el nostre terrible mal”.

I així va ser, i des de llavors, i ara se'n compleixen 672 anys, fidels a la prometença, hem anat cada any a la teva ermita per complir el vot, agrair la teva intercessió, i pregar-te que ens beneeixis i protegeixis el nostre poble de Montseny.

Avui i ara ho fem aquí, des de la nostra església parroquial, tot demanant-te que també intercedeixis perquè quedem alliberats de la pandèmia que tant mal està causant a tot el món, i en particular a les nostres contrades del Montseny...

Una renovació del vot que va anar acompanyada d'una petita enquesta en la qual diverses persones de Montseny van destacar el caràcter especial d'aquesta diada pel poble, una diada que tradicionalment ha propiciat les trobades, enguany limitades, amb família i amics i de la qual tots ells unànimement destacaven el seu significat de connexió amb les arrels, amb la història i amb la tradició dels avantpassats.

ARXIU CONSULTATS

- Arxiu Diocesà de Barcelona (Diversorum núm. 1122, caps 28)
- Arxiu de la Catedral de Barcelona. Causes Pies. Armari 15, foli 23.

BIBLIOGRAFIA

- BOVER FONT, A. (2002), “Els goigs: orígens i transformació» a *Estudis sobre els Goigs*, Barcelona: ed. Mediterrània, Amics dels Goigs.
- MARTÍ ALBANELL, F. (1931), *Notes històriques de la parròquia de Sant Esteve de la Costa del Montseny*, Barcelona: Edicions Joventut.
- PLADEVALL FONT, A. (1989), “El monestir de Sant Marçal del Montseny”, *Monografies del Montseny* 4, Viladrau: Amics del Montseny.

PORTALS MARTÍ, J. (2000), *La Costa del Montseny. Entre el Turó de l'Home i la Tordera. Història d'una parròquia*, Arenys de Mar: Els llibres del Set-ciències.

PORTALS MARTÍ, J. (2004), *Montseny. Història d'un poble*, Arenys de Mar: Els llibres del Set-ciències.

ROIG MONTSERRAT, J. (2002), "Els goigs entre la poesia popular i la culta", a: *Estudis sobre els Goigs*, Barcelona: Ed. Mediterrània, Amics dels Goigs.

ROMA RIU, J. (2002), "Els goigs com a èpica local: universalitat i localitat", a: *Estudis sobre els Goigs*. Barcelona: Ed. Mediterrània, Amics dels Goigs.

AJUNTAMENT DEL MONTSENY. PARRÒQUIA DE SANT JULIÀ (2020), *Vot de Poble 2020*, disponible <<http://votdepoble.montseny.online/>> (consultat gener 2021).